

Նաիրա ՇԱԶԻԼՎՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարան

**ԺԻՏՄԱՆ ԿԱՐԳԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՄԱՆ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ
ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԳԵՐՄԱՆԵՐԵՆՈՒՄ ԵՎ
ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ**

Սույն հոդվածում քննարկվում են գերմաներենի և հայերենի բառակազմական մակարդակում ժխտման կարգի արտահայտման միջոցները՝ ժխտական նախածանցներն ու վերջածանցները (հայերենում նաև ժխտական նշանակությամբ որոշ ձևույթներ): Նշված լեզվական մակարդակում ամենագործուն միջոցը համարվում են գերմաներեն *un-* և հայերեն *ան-* ժխտական նախածանցները, մինչդեռ մյուս ածանցները համարվում են ոչ կենսունակ և լեզվի զարգացման ժամանակակից փուլում հազվադեպ են մասնակցում նոր բառերի կերտմանը: Ժխտման արտահայտման բառակազմական միջոցները թե՛ հայերենում, թե՛ գերմաներենում կարող են կիրառվել տարբեր շարահյուսական գործառույթներով, հանդես գալ որպես ընդհանրական և մասնակի ժխտման միջոցներ:

Բանալի բառեր. ժխտման կարգ, բառակազմական մակարդակ, ժխտական նախածանց, ժխտական վերջածանց, ժխտական նշանակություն, շարահյուսական գործառույթ, բառային ժխտում, մասնակի ժխտում, ընդհանրական ժխտում

Ժխտման կարգի արտահայտման բառակազմական միջոցներն, ըստ էության, ժխտական ածանցներն են: Իմաստաբանական պլանում իրենց ուրույն տեղն ունեն ժխտական նախածանցները, որոնք բառին հաղորդում են ժխտական, բացառողական արժեք: Գերմաներենում ժխտական նախածանցներն են՝ *un-*, *miss-*, *a-*, *des-*, *dis-*, *in-*, *ohn-*, *nicht-*, իսկ հայերենում՝ *ան-*, *սպ-/սպա-*, *դժ-*, *չ-*, *տ-*, որոնք հայերենի բուն նախածանցներն են և բնորոշ են նրա զարգացման բոլոր շրջաններին: Ընդ որում *un-* ժխտական նախածանցն ամենակենսունակն է գերմաներենում: Այն ունի հնդեվրոպական ծագում՝ հ.-ե. *n, գոթ. un-: Այս ժխտական նախածանցով բառային միավորներ արդեն առկա էին գոթերեն և հին բարձր գերմաներեն տեքստերում: Հայերենում ծագումնաբանորեն համապատասխանաբար հանդես է գալիս *ան-* նախածանցը, որը մեր մայրենիում ևս ամենակենսունակ է համարվում: Հարկ է նշել, որ որոշ դեպքերում, որպես *un-* ժխտական նախածանցին համարժեքներ, հանդես են գալիս նաև *դժ-*, *չ-*, *տ-*, *սպ-* նախածանցները (*unglücklich* /դժբախտ/, *unangemeldet* /չգրանցված/, *unangenehm* /տհաճ/, *ungesetzlich* /սպօրինի/): *Un-* ժխտական նախա-

ծանցը կարող է համակցվել գոյականների՝ Unglück, Unheil, Undank, Ungeduld, ածականների՝ unschön, ungewiß, մակբայների՝ ungern, unschwer, unlängst, ածականաբար կիրառվող հարակատար դերբայների՝ unbeachtet, ungezwungen հետ: Հայերենում ևս *ան-* նախածանցը կցվում է ածական, գոյական, բայական հիմքերին: Ընդ որում, ի տարբերություն գերմաներենի, որտեղ ժխտական նախածանցը ավելանում է բառի ուղիղ ձևին, հայերենում այն մի դեպքում ուղղակիորեն ավելանում է բառին՝ արտահայտելով ժխտման, բացասման նշանակություն, օրինակ՝ արդար-անարդար, բարեխիղճ-անբարեխիղճ, հաջողություն-անհաջողություն և այլն, այլ դեպքերում՝ բառի ոչ թե ուղիղ, այլ արմատական ձևին՝ արտահայտելով մի բան չունենալու, մի բանից զուրկ լինելու նշանակություն, օրինակ՝ մահկանացու-անմահ, խելացի-անխելք, կատարյալ-անկատար, օգտակար-անօգուտ և այլն: Վերոհիշյալ դեպքերը միմյանցից տարբերվում են նրանով, որ մի դեպքում *ան-* ածանցը ինքնին ստեղծում է հակադրություն նույն արմատով բառերի միջև, իսկ մյուս դեպքում այն հարաբերակցվում է հակադրվող բառի վերջածանցին: Գերմաներենում *un-* նախածանցը հաճախ դրվում է *-bar, -lich, -sam, -ig, -isch, -lich* վերջածանցներով բառերի վրա՝ ժխտելով վերջիններիս բառին հաղորդած վերաբերական, հատկացական նշանակությունը՝ *logisch-unlogisch, trennbar-untrennbar, giftig-ungiftig, barmherzig-unbarmherzig* և այլն: Հայերենում ևս *ան-* ժխտական նախածանցով և տվյալ բառի վերաբերական կամ հատկացական նշանակությամբ վերջածանցով (*-ական, -ոտ, -վոր, -ու, -ի, -ուն, -եղ, -անի, -ացի, -ային, -ավետ, -ովի, -կոտ, -ին, -որեն* և այլն) դրսևորվում են ունեցողի և չունեցողի, մի բան պարունակողի և չպարունակողի, մի բանով օժտված և մի բանից զուրկ լինելու հակադրական հարաբերություններ, ինչպես՝ դուրեկան-անդուր, շնչավոր-անշունչ, համեղ-անհամ, գիտուն-անգետ և այլն, սակայն, ինչպես երևում է օրինակներից, հայերենում ժխտական նախածանցը այս դեպքում ավելանում է բառի արմատական ձևույթին: Գերմաներենում տեսականորեն գոյություն չունի *un-* նախածանցի միջոցով բայեր կազմելու կաղապարը՝ **unwollen, *unehren, *unbilligen*, քանի որ բայական ժխտումը հիմնականում իրականացվում է *nicht* ժխտական մասնիկի միջոցով: Հայերենին ևս հատուկ չեն *ան-* ժխտական նախածանցով բայերը: *Un-*ը, որպես կանոն, չի զուգորդվում նաև այն բառերի հետ, որոնք իրենց իմաստային կառուցում ներակայում են ժխտական նշանակությամբ հատկանիշ՝ **unschlecht, *unböse, *unhäßlich*, ինչը չենք կարող ասել հայերենի մասին: Երբ բառի արմատական ձևն արտահայտում է բացասական իմաստ, *ան-* նախածանցը, ժխտելով այդ իմաստը, բառին հաղորդում է դրական նշանակություն, ինչպես

օրինակ՝ թերի-անթերի, կեղծ-անկեղծ և այլ բառերում: Գերմաներենում *un-* ժխտական նախածանցը չի գործածվում նաև գունային հատկանիշ ցույց տվող ածականների հետ՝ *unrot, *unblau և այլն, ինչը հատուկ է նաև հայերենին:

Ե՛վ գերմաներենում, և՛ հայերենում նշված ժխտական նախածանցները ավելանում են պարզ արմատական, պարզ ածանցավոր, բարդ, բարդ ածանցավոր բառերին՝ հաղորդելով ժխտական նշանակություն, ինչպես՝ գերմաներեն՝ frei-unfrei, Dank-Undank, beweglich-unbeweglich, deutlich-undeutlich, Ausführbarkeit-Unausführbarkeit, Aufmerksamkeit-Unaufmerksamkeit, հայերեն՝ սխալ-անսխալ, արդար-անարդար, համոզիչ-անհամոզիչ, բուժելի-անբուժելի, իրագործելիություն-անիրագործելիություն, ուշադրություն-անուշադրություն և այլն:

Գերմաներենում *un-* և հայերենում *ան-* ժխտական նախածանցները թիվ, քանակ, չափ արտահայտող գոյականներին հաղորդում են «չափից ավելի, անթիվ, անչափ» նշանակություն՝ Unmenge /անչափ շատ (քանակություն)/, Unzahl /անհաշվելի (քանակություն)/, Unkosten /անհամար ծախսեր/, Untiefe /անդունդ/ և այլն:

Un- նախածանցին զուգահեռ գերմաներենում լայն կիրառում ունի *nicht-* ժխտական նախածանցը: *Nicht-*ի հայերեն համարժեքը չ- ժխտական նախածանցն է, որն առաջացել է *ոչ* ժխտական մասնիկի սղումից, և որն, ի տարբերություն *nicht-*ի, այդքան էլ գործուն չէ: Գերմաներենում այս ժխտականով հազվադեպ են կազմվում բայեր: Այն ավելի հաճախ դրվում է բայահիմքերի վրա՝ կազմելով՝ անձ ցույց տվող գոյականներ՝ Nichtraucher, Nichtfachmann, Nichtschwimmer, Nichttuer, որոնց հայերեն համարժեքներում, սակայն, բացի չ- նախածանցից որոշ դեպքերում գործածվում է *ոչ* ժխտական մասնիկը, ինչպես նաև *ան-* ժխտական նախածանցը՝ Nichtraucher /չժխող/, Nichtfachmann /ոչ մասնագետ/, Nichttuer /անգործ մարդ/: Կազմվում են նաև ածականներ՝ nichtrot, nichthölzern, nichtmetallisch, nichtlexikalisch, որոնք հայերենում թարգմանվում են *ոչ* ժխտական մասնիկով՝ ոչ կարմիր, ոչ փայտյա, ոչ մետաղական, ոչ բառային: *Nicht-* ժխտական նախածանցը դրվում է նաև գոյականացված անորոշ դերբայների՝ das Nichterscheinen /լույս չտեսնելը/, das Nichtgefallen /չհավանելը, դուր չգալը/, Partizip I-ի ձևերի վրա՝ nichtrostendes Besteck /չժանգոտվող գործիք/, nichtarbeitende Bevölkerung /չաշխատող ժողովուրդ/ և այլն: Ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ հայերենում չ- ժխտական նախածանցով բառերը չձևավորված ժխտական դերբայների արժեք ունեն՝ չբեր=չբերող, չտես=չտեսած, չկամ=չկամեցող և այլն /Ջահուկյան, 1974: 157/: Այս

նախաձանցը բավականին գործուն է եղել անցյալում՝ կերտելով բազմաթիվ բառեր, ինչպես՝ չաստուած, չբարի, չիմաստուն, չգոյ, չգիտուն, չէական, չհավան, չհավատ, չեղյալ և այլն: Հայերենի հետագա զարգացման ընթացքում չ- ժխտականն աստիճանաբար կորցրել է իր բառակազմական հատկանիշը՝ իր տեղը զիջելով հիմնականում *ան-* ժխտականին:

In- ժխտական նախաձանցը փոխառնված է լատիներենից և սերում է հնդեվրոպական *n ժխտական մասնիկից (*լատ. in, գոթ. in*): Այն հատկապես գործուն է մասնագիտական բառերում: Դրվելով [l], [m], [r] բաղաձայններով սկսվող բառահիմքերի վրա՝ առնմանման հետևանքով հանդես է գալիս *im-, ir- il-* տարբերակներով՝ *in-legitim*→*illegitim*, *in-moralisch*→*immoralisch*, *in-regulär*→*irregulär*: *In-* նախաձանցը *im-* հնչյունափոխված ձևով է կիրառվում նաև, երբ նախորդում է [b], [p] շրթնային բաղաձայնով սկսվող հիմքերին՝ *in-perfekt*→*imperfekt*, *in-bezil*→*imbezil*: Հարկ է նշել, որ ժամանակակից գերմաներենում *in-* նախաձանցով բառերին զուգահեռ առկա են *un-* նախաձանցով հոմանիշ ձևեր՝ *inartikuliert-unartikuliert*, *indiskutabel-undiskutabel*, *inegal-unegal*, իսկ մի շարք փոխառյալ բառեր իրենց տեղն են զիջում գերմանացված տարբերակներին՝ *immobil-unbeweglich*, *indeterminiert-unbestimmt* և այլն: Հայերենում *in-* ժխտական նախաձանցով ձևերը հանդես են գալիս *ան-*, *չ-* նախաձանցներով կամ *ոչ-* ժխտական մասնիկով՝ *indeterminiert /անորոշ, չորոշված/*, *inadäquat /անհամապատասխան, ոչ համապատասխան/*, *inaktiv /անգործունյա, ոչ ակտիվ/* և այլն:

Dis- ժխտական նախաձանցը նույնպես փոխառյալ է լատիներենից և ծագել է հնդեվրոպական *dus- նախաձանցից: Ծագումնաբանորեն դրան համարժեք հայերենում առկա է *տ-* ժխտական նախաձանցը, որը ևս համեմատում են լատ. *dis* (հ.-ե. *dus-*) կամ լատ. *dè* (հ.-ե. *dè*) մասնիկների հետ /Ջահուկյան, 1987: 242/: Որոշ աշխատություններում նշվում է, որ այն այլ բան չէ, քան չ (<ոչ) ժխտականի հնչյունափոխված ձևը, օրինակ՝ տհաս (<*չհաս), տգէտ (<*չգետ): Արդի գերմաներենում նշված ժխտական նախաձանցով բառեր այդքան էլ տարածված չեն. առկա են որոշ գոյականներ՝ *Disharmonie*, *Dissimilstion*, ածականներ և դրանցից շատերը գործածվում են *un-* նախաձանցով հոմանիշ ձևերին զուգահեռ, օրինակ՝ *disharmonisch-unharmonisch*, *disqualifiziert-unqualifiziert*, *disproportioniert-unproportioniert* և այլն: Հայերենում *տ-* ժխտական նախաձանցը հիմնականում գործածվում է բայի կամ բայարմատների, ինչպես նաև գոյական հիմքերի հետ՝ ինչպես, օրինակ՝ տգետ, տձև, տգեղ, տկար, տհաճ, տմարդի և այլն: Այն արդի հայերենում կենսունակ չէ:

A- (ծայնավորներից առաջ՝ *an-*) ժխտական նախածանցը նույնպես ունի հնդեվրոպական ծագում: Դրա կիրառությունը սահմանափակ է. հիմնականում գործածվում է գիտական լեզվում մի շարք մասնագիտական բառերում՝ *Agraphie, Anarchie, Anästhesie, agrammatisch, adynamisch, anorganisch* և այլն, որոնց մեծ մասը նույնպես ունի *un-* ժխտական նախածանցով նույնարմատ հոմանշային զուգաձևեր՝ *ahistorisch-unhistorisch, alogisch-unlogisch, amoralisch-unmoralisch, anorganisch-unorganisch, asymmetrisch-unsymmetrisch* և այլն: Հայերենում ևս ունենք համապատասխան ժխտական նախածանցի արժեքով կիրառվող *ա-* մասնիկը, որը սակայն հանդես է գալիս միայն *ակամա* բառում: Այլ դեպքերում, որպես գերմաներենին համարժեք ձևեր, հիմնականում հանդես է գալիս *ան-* նախածանցը, երբեմն նաև *ոչ-* ժխտական մասնիկը՝ *anomal /անկանոն, ոչ նորմալ/, analphabet /անգրագետ/* և այլն:

Miss- ժխտական նախածանցը նույնպես ունի հնդեվրոպական ծագում (*h.-ե. meit[h]* «wechseln, tauschen», գոթ. *missa-*, հրգ. *missa-*, անգլ. *mis-*): Այն զուգորդվում է գոյականների՝ *Missachtung, Misserfolg*, գոյակա-նաբար կիրառված բայի անորոշ ձևերի՝ *Missfallen, Misstrauen, ածականների հետ՝ misszufrieden, misshellig, բայերի՝ missfallen, misslingen, missverstehen: Miss-* ժխտական նախածանցը *mis-* տարբերակով հանդես է գալիս միայն *Missetat (-täter)* բառում: Հարկ է նշել նաև, որ այս նախածանցի արտահայտած իմաստը հաճախ ավելին է, քան զուտ ժխտումը: Այսպես, օրինակ՝ *Missachtung*-ը ավելին է քան *Nichtachtung*-ը կամ *Missgunst*-ը, ի տարբերություն *Ungunst*-ի, ժխտականից բացի ներակայում է նաև այլ բացասական նրբիմաստներ */Fleischer, 1995: 201/*: Հայերենում այս ժխտական նախածանցով ձևերը հանդես են գալիս *ան-, չ-, երբեմն նաև տ-, դժ-* ժխտական նախածանցներով՝ *missbehaglich /անհաճո/, missachten /չհարգել/, missmutig /դժկամ/, missfällig /տհաճ/* և այլն:

Ինչ վերաբերում է *ohn-* ժխտական նախածանցին, ապա դեռևս 19-րդ դարում այն բավականին կենսունակ է եղել, և մեծ թվով ժխտական նշանակությամբ բառեր կազմվում էին այս նախածանցով: Սակայն լեզվի զարգացման ընթացքում այն աստիճանաբար գործածությունից դուրս է մղվել՝ իր տեղը զիջելով *un-* ժխտական նախածանցով ձևերին՝ *ohnendlich-unendlich, ohngeachtet-ungeachtet, ohngefähr-ungefähr* և այլն: Միայն մի դեպքում է զարգացումը այլ ընթացք ստացել՝ *Ohnmacht* և *Unmacht* հոմանիշ ձևերից դուրս է մղվել *un-* ժխտականով տարբերակը, և ժամանակակից գերմաներենում *ohn-* ժխտական նախածանցը պահպանվել է միայն *Ohnmacht, ohnmächtig* բառերում, հայերեն տարբերակներում հանդես է գալիս *ան-* նախածանցը՝ անզորություն, անզոր/անուժ:

Գերմաներենում բառին ժխտական նշանակություն են հաղորդում նաև *-los, -frei, -leer, -arm* վերջածանցները, որոնք ունեն «մի բանից զուրկ, մի բան չունեցող» ընդհանուր բառակազմական նշանակություն: *-los* ժխտական վերջածանցը հիմնականում ավելանում է գոյական հիմքերին՝ *ehrlos* /անազնիվ/, *tonlos* /անձայն/, *zwanglos* /անկաշկանդ/, *zahnlos* /անատամ, ատամնազուրկ/, *armlos* /կոնատ/, *fehlerlos* /անսխալ/ և այլն: Ածական հիմքով միայն մեկ բառ է հայտնի՝ *bewußtlos* /անգիտակից/: *-frei* և *-leer* ժխտական վերջածանցներով կազմվում են ածականներ հիմնականում գոյական հիմքերից՝ *bakterienfrei* /մանրէազերծ/, *staubfrei* /փոշեզերծ/, *zinsfrei* /անտոկոս/, *alkoholfrei* /անալկոհոլ, ալկոհոլ չպարունակող/, *blutleer* /անարյուն, արյունազուրկ/, *luftleer* /անօդ/ և այլն: Օրինակներից երևում է, որ ժամանակակից հայերենում գերմաներեն *-los, -frei, -leer, -arm* վերջածանցներին համապատասխան կարող են հանդես գալ ինչպես *ան-*, *չ-* ժխտական նախածանցները, այնպես էլ *-զուրկ, -զերծ* ձևոյթները, ինչպես նաև *-առ* ժխտական նշանակությամբ վերջածանցը: Վերջինս ժխտական նշանակությամբ միակ վերջածանցն է հայերենում, ունի «մի բանից զուրկ, մի բան չունեցող, մի բանից պակասեցված» ընդհանուր բառակազմական նշանակություն և ծագել է հատ-անել, կտրել բայի արմատի հնչյունափոխությունից (հատ>ատ) /Մուրվալյան, 1955: 300/:

Ինչ վերաբերում է ժխտական ածանցների շարահյուսական գործառույթներին, ապա դրանք և՛ գերմաներենում, և՛ հայերենում հիմնականում կիրառվում են որպես բառային ժխտման միջոցներ: Սակայն, որոշ դեպքերում, ընդլայնելով իրենց «ազդեցության շրջանակը» և նախադասության այլ անդամների հետ մտնելով շարահյուսական հարաբերությունների մեջ, կարող են կիրառվել նաև մասնակի և ընդհանրական ժխտման գործառույթներով:

Օրինակ՝

(1) Sie sah ihn <i>misstrauisch</i> an. → Sie sah ihn <i>ohne Vertrauen</i>.	Նա նայեց նրան <i>անվստահորեն</i>: → Նա նայեց նրան <i>առանց վստահության</i>:
(2) Und denen zu widersprechen ist <i>zwecklos</i>. → Es <i>hat keinen Zweck</i> ihn zu widersprechen.	Իսկ նրանց հակաճանդին <i>անիմաստ է</i>: → <i>Իմաստ չունի</i> նրանց հակաճանդել:

Առաջին օրինակում գերմաներեն՝ *miss-*, հայերեն *ան-* ժխտական նախածանցներով ժխտվում է ձևի պարագան՝ *misstrauisch* /անվստա-

հորեն/ և արտահայտվում՝ մասնակի ժխտական նշանակություն, ինչը ակնհայտ է փոխակերպված տարբերակում: Երկրորդ օրինակում գերմաներեն *-los*, հայերեն *ան-* ածանցներով ժխտվում է ստորոգելիական վերադիրը: Այս դեպքում ժխտումն ընդհանրական է: Նման բազմաթիվ օրինակների վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ ժխտական ածանցները ասույթին կարող են հաղորդել ոչ միայն բառային, այլ նաև մասնակի և ընդհանրական ժխտական նշանակություն:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Էլոյան Ս. Ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1963:
2. Մուրվալյան Ա. Հայոց լեզվի բառային կազմը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1955:
3. Զահուկյան Գ. Հայոց լեզվի տեսության հիմունքները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1974:
4. Զահուկյան Գ. Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1987:
5. Fleischer W. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. Tübingen: Niemeyer, 1995.
6. Lenz B. Affix-Negation im Deutschen // *Deutsche Sprache*, 1996, vol. 24, № 1.
7. Weiß W. Die Verneinung mit “un-”. Ein Beitrag zur Wortverneinung // *Muttersprache*, 70, 1960.

Н. ШАЧИЛВЯН – Деривационные средства выражения категории отрицания в современном немецком и армянском языках. – В статье рассматриваются средства выражения категории отрицания на деривационном уровне немецкого и армянского языков: отрицательные префиксы и суффиксы (в армянском языке также некоторые морфемы с отрицательным значением). Наиболее продуктивным средством отрицания на указанном уровне языка являются префикс *in-* в немецком и префикс *ան-* в армянском, остальные же аффиксы считаются непродуктивными, и на современном этапе развития языка редко образуют новые слова. В статье также рассматриваются синтаксические функции указанных аффиксов. Как в немецком, так и в армянском языках они могут использоваться как средства выражения общего и частного отрицания.

Ключевые слова: категория отрицания, деривационный уровень, отрицательный префикс, отрицательный суффикс, отрицательное значение, синтаксическая функция, лексическое отрицание, частное отрицание, общее отрицание

N. SHACHILVYAN – *The Derivational Means of the Category of Negation in Modern German and Armenian.* – The paper deals with the interpretation of the means of the category of negation at the derivational level of German and Armenian. They are the negative prefixes and suffixes (in Armenian also some morphemes with the negative meaning). The most productive means of negation at the mentioned level is the prefix un- in German and ա՛ն- in Armenian, whereas the other affixes are considered non-productive and at the modern stage of language development can rarely make new words. The paper also examines the syntactical functions of the mentioned affixes. Both in German and in Armenian they can be used as the means of expression of general and partial negative meaning.

Key words: the category of negation, the derivational level, negative prefix, negative suffix, negative meaning, syntactical function, lexical negation, partial negation, general negation